

SZABADI ISTVÁN

WITTENBERG NEVELTJEI ÉS A TISZÁNTÚL REFORMÁCIÓJA

THE STUDENTS OF WITTENBERG AND THE TRANSTIBISCAN REFORMATION. The three generations of Hungarian ministers which returned from the University of Wittenberg each walked a different path in spreading the Reformation. Some of them remained followers of Luther (Mátyás Dévai Bíró, Imre Ozorai, István Gálszécsi, Sebestyén Károlyi Boldi). The next group represented a shift in the teachings, and they established church administration after the Swiss model, while still being direct students of Melanchthon. Later, they became bishops and deans, the elite of church leadership (Benedek Bánffybhunyadi Mogyoró, György Czeglédi, Ferenc Czeglédi, Péter Méliusz Juhász, György Gönczi Kovács alias György Fabricius). It is safe to state that both the Lutheran and the Calvinist forms of Reformation were distributed by students of Wittenberg, in which Melanchthon played a crucial role. His work was characterised by temperance and tolerance: he proclaimed fidelity in cases where it was necessary, and in the rest – for the sake of unity –, compliance. Many believe that this was what allowed the Swiss school of Protestantism to spread quickly across Hungary in the second half of the century. Concerning the dispersion and the positions of the Lutheran and the Calvinist branches throughout Hungary, however, not only confessional issues should be examined but contemporary politics, too. It was the Wittenberg generation that came after the death of Melanchthon (but was still educated in the spirit of Melanchthonian theology and humanism) which brought about the establishment of a church from the Swiss branch, organised along political lines and firmly dependent on them. This generation included Péter Károlyi and Lukács Hodászi Pap. 16th-century Hungarian Reformed theology was characterised by eclecticism which did not originate from Wittenberg alone, but Wittenberg provided it with the ground where it could develop.

A wittenbergi egyetemről hazatérő magyarországi lelkészek három nemzedéke más-más utat járt be a reformáció terjesztése/terjedése során. Közülük a helvét irány későbbi központjának számító Tiszántúlon még Luther követője marad Dévai Bíró Mátyás (1529–1531).¹ Dévai tevékenysége a Tiszántúllhoz is köthető, és bár Debrecenben alig-ha,² de Szatmárban biztosan tevékenykedik, hiszen Ferdinánd több levelet írt Drágffy Gáspárnak, hogy az ne tőrje birtokain.³ Lutheránus Ozorai Imre (1530–1531), aki először szerkeszt magyar nyelven teológiai traktátust, Békésen és Körösladányban szolgál. Énekeskönyvet és katekizmust ír Gálszécsi István (1532), ő Gyulán, az énekszerző Biai Gáspár (1542) Temesvárott lelkész. Károlyi Boldi Sebestyén (1536) Erdődön és Krasznabélteken lelkész, később a nagybányai egyházmegye esperese, majd a

¹ A továbbiakban is a nevek mögött zárójelben az említendő személyek wittenbergi diákévei.

² Lásd Csepregi Zoltán „régí-új adalékait” Dévai életrajzához. CSEPREGI Zoltán, *Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt?*, Egyháztörténeti Szemle, (2011/1), 154–169.

³ THURY Etele, *Dévai Bíró Mátyás haláláról*, Protestáns Szemle, (1917/7–8), 454–458.

szatmárvidéki lutheránus superintendens vezetője („püspöke”). 1557-ben hagyja el a Tiszántúlt, amikor ott létrejön az immár helvét irányú egyházkerület, s Kolozsvárra, majd Szászvárosba kerül.⁴

A következő csoportokhoz tartozók már a tanításbeli fordulat képviselői, illetve a helvét irányú egyházkormányzat kiépítői (Kálmáncsehi Sánta Márton nyomán). Ők még Melanchthon személyes tanítványai. Bánffyhunyadi Mogyoró Benedek (1551) 1564 előtt debreceni, 1569-ben tasnádi lelkész, 1595-ben mint szilágycsehi lelkészt választják meg püspöknek. Czeglédi György (1553–1555) Váradon, Tarcalon lelkész, esperes Biharban, Borsodban, egyébként az 1562-es Debrecen-Egervölgyi hitvallás egyik szerkesztője. Czeglédi Ferenc (1553–1557) vagy harminc évig Zemplénben tevékenykedik ugyan, de pályáját a Tiszántúlon teljesíti ki mint Ecsedi Báthory István udvari papja, Ecseden. Szegedi Mizsér Gergely (1556) hazatérve a Debreceni Egyházmegye esperese lesz. Méliusz Juhász Péter (1556–1558) a wittenbergi magyar *coetus seniora*, hazatérve hamarosan tiszántúli *superintendens*. S végül Gönczi Kovács (Fabricius) György (1559) debreceni lelkész, 1576-tól *superintendens* (a Tiszántúli Egyházkerület számára 1577-ben Wittenbergben jelenteti meg a *De disciplina ecclesiasticát*, a kerület törvénykönyvét, alatta kezdik el vezetni a kerületi jegyzőkönyvet.) Látjuk tehát, hogy az egyházvezetés elitjéről van szó a fentebb felsoroltak esetében.

Világos tehát, hogy azok a diákok, akik Wittenbergből 1550–1552 után tértek vissza, már nem voltak többé szigorú lutheránusok. Ahogy Pokoly József fogalmaz: „*bármily különösen hangozzék is: az valódi tény, hogy hazánkba úgy a lutheri, mint a kálvini reformáció egyaránt Wittenbergből származott át. Ez a közös eredet sok helyen egészen a XVI. század végéig összetartotta a két vallási irányt. A Magyarországi Református Egyház tehát nem is Genfre vagy Zürichre, hanem Wittenbergre viszi vissza a maga eredetét. Ez az eddig figyelmen kívül hagyott körülmény a Magyarországi Református Egyház beltörténetének számos homályos pontjára fényt derít, különösen az egyházszervezet és a szertartások kérdésében.*”⁵ Nézeteit Révész Imre viszi tovább,⁶ szerinte 16. századi teológiánkban Kálvin hatása kizárólag másodlagos. Így vélekedik Kathona Géza⁷ és más egyháztörténészek is a legutóbbi időkig. Legutóbb Hörcsik Richárd igyekezett Wittenberg ellenében Genf szerepét növelni,⁸ de eredményeit így összefoglalja: „*összesen – eddigi is-*

⁴ Az életrajzi adatokhoz folyamatosan használtam ZOVÁNYI Jenő és LADÁNYI Sándor, *Protestáns Egyháztörténeti Lexikonát* (ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Budapest, 1977) és CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon 1920-ig* (ELEM) című prozopográfiai munkáját (utóbbi interneten: medk.lutheran.hu/kategória/evangélikus-lelkészek-magyarországon-1920-ig-elem) (2017. január 20.).

⁵ POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, Budapest, 1904, I, 120–121.

⁶ RÉVÉSZ Imre, *Szemponatok a „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához*, Századok, (1934/7–8), 257–275.

⁷ KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, 1974, 186–188.

⁸ HÖRCSIK Richárd, *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója* = Kálvin időszerűsége: Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradványaitól és magyarországi hatásáról, szerk. FAZAKAS Sándor, Budapest, 2009, 13–37.

mereteink szerint – Kálvint négy magyar diák kereste föl. Halála után az akadémián Béza vonzása miatt öt beiratkozott és nyolc látogató diák fordult meg Genfben. Ezek a számok elenyészőek Wittenberg árnyékában.”

Melanchthonra visszatérve elmondható, hogy magyar származású diákjai közül sokan személyes kapcsolatba is kerültek Melanchthonnal, akinek hatása a magyarországi reformáció mellett a művelődés történetében is számottevő. 1521–1560 között négyszázharmincan mondhatták magukat a „*Praeceptor Germaniae*” tanítványának,⁹ s e diákok 1555-ben önálló *coetus*ba tömörültek, létrehozták (talán Melanchthon kezdeményezésére) a Bursa Hungaricat, melynek eredeti *matriculája* éppen a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található. Melanchthon teológiai munkásságára a mértéktartás, a tolerancia jellemző: a szükséges dolgokban hűséget, a többiekben – az egység érdekében – engedékenységet hirdetett. Nem kevesen vélik úgy, hogy (nem utolsósorban Magyarországon) ez tette lehetővé a protestantizmus svájci irányzatának a század második felében való gyors továbbterjedését.¹⁰ Bár egyértelmű volt, hogy a lutheri elvektől eltérő nézeteket vallott a legfontosabb kérdésben, az úrvacsoratanban is, mégis igyekezett elkerülni az állásfoglalást. Nagyon jól jellemzik alábbi szavai: „*Non genui nova dogmata, sed communem sententiam harum Ecclesiarum utcunq[ue] collegi, cum docere iussus essem... Miror autem, cur vos Episcopi mihi homini scholastico et misero non componatis explicatam formulam loquendi, scitis enim vos ipsi aliter alios loqui. Quidam disputant corpus ubique esse, quidam iubent abradi terram, si quid effusum sit. Nemo vestrum posuit propositionem, quam necesse est opponi Papistis: nihil habet rationem sacramenti extra usum.*”¹¹

A lutheri és a helvét irányzat magyarországi térhódítása és pozíciói kapcsán, főleg egyháztörténezeink, csupán konfesszionális kérdéseket vizsgálnak, minden bizonnyal helytelenül. Fontos hangsúlyozni, hogy Kálmáncsehi Sánta Márton pártfogója a Habsburg-ellenes Petrovics Péter, a magyarországi nem lutheri irányú reformáció fő támogatója volt. Szerepét még nem tárták fel eléggé a Mohács utáni magyar történelemben, jóllehet döntései és török kapcsolatai sok kérdést vetnek fel. Petrovics előbb a lutheránusokat segítette temesi birtokain, majd az 1548-as törvények után, melyek szerint Habsburg Ferdinánd úgymond vallási békét kötött a lutheránusokkal, a helvét irány követőit támogatta már Temesváron és Lippán is, majd azok török megszállása után a Tiszántúl északi területein. A fentebb említett Szegedi Mészáros Gergely külön munkával tiszteltette előtte (*Epistola ad Petrum Petrovitum*), amelyet Wittenbergben jelentetett meg 1557-ben.¹²

⁹ KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig (Adalékok Melanchthon magyarországi recepciójának első évszázadához)*, Szeged, 1986.

¹⁰ KOVÁCS Endre, *Melanchthon und Ungarn* = Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae, Hrsg. Melanchthon-Komitee der DDR, Berlin, 1963, I, 261–269.

¹¹ BUZOGÁNY Dezső, *Melanchthon úrvacsoratan alapján*, Budapest, 1999, 113.

¹² ZOVÁNYI Jenő, *i. m.*, 585.

Melanchthon halála után, de még a melanchthoni teológia és humanizmus szellemében nevelkedett wittenbergi diák volt Szegedi Lőrinc (1562) békési lelkész, majd Szatmáron esperes. Szikszai Hellopoeus Bálint (1562–1566) Egerben és Debrecenben lelkész. Károlyi Péter (1563) váradi lelkész, bihari esperes, 1573-tól tiszántúli superintendens, több hitvitán részt vett az unitáriusok ellen. Félegyházi Tamás (1564) Mezőtúron és Debrecenben rektor, 1573-tól debreceni lelkész, majd haláláig, 1586-ig a Debreceni Egyházmegye esperese, kiváló teológus. Gyarmathi Bíró Miklós (1568–1571) beregi, majd zempléni esperes. Beregszászi Lőrincz Péter (1572–1574) bihari esperes, Derecskei Ambrus (1576) bihari esperes. Hodászi Pap Lukács (1580–1585) ecsedi udvari pap, debreceni lelkész, majd esperes, 1604-től tiszántúli superintendens. Czeglédi János (1589) 1607-ben elsőpap lesz Ecseden, valamint Báthory Gábor nevelője, később középiskolai esperes. Szilvásujfalvi (Anderkó) Imre (1591–1595) 1599-től lelkész, majd esperes Debrecenben, 1607-től váradi lelkész és esperes 1601-ig. Margitai Lányi Péter (1596–1598) Debrecen, Nagykálló, Huszt lelkésze, debreceni, szabolcsi, máramarosi esperes, 1629-ben püspök.

Az említettek közül Czeglédi János, Hodászi Pap Lukács vagy Bánffyhungyadi Mogyoró Benedek már a sajátos partiumi, fejedelmi vagy főúri befolyás alatt lévő egyházszervezet megszilárdítói. Eljutunk az állammal szimbiózisban élő, a politika mentén szerveződő, attól kökeményen függő helvét irányú egyház létrejöttéig.

Itt hadd térjek ki Ecsedi Báthory István udvari papjaira, akik közül már többet említettem. Báthory nevezetes, teljes terjedelmében csak néhány évvel ezelőtt publikált testamentumában szinte teljes képet kapunk udvarnépéről.¹³ A Báthory által Ecsedre hozott református papok között javarészt Wittenberget is megjárt tudós lelkészeket találunk, az ő révükön, Báthory szándékának megfelelően a 16–17. század fordulóján Ecsed egyenesen a tiszántúli református egyházigazgatás központjává vált. Végrendeletében is megemlékezik Czeglédi Ferencről, aki 1597-ben hunyt el, s értékes könyvtárat az ecsedi ekklézsiára hagyta. Czeglédi 1553-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, az ottani magyar *coetus*nak, bursának seniora volt, később a krakkói egyetem hallgatója, itthon sárospataki rektor, majd Báthory olaszliszka, varannói, királyhelmeci birtokán lelkész, innen kerül 1594 táján Nagyecsedre. „Az szegény Ceglédi Ferenc uram, prédikátorom hagyott vala az ecsedi ekklézsiának könyveket sokat” – írja Báthory – majd folytatja: „... Én is vöttem vala az helmeci prédikátor Gyarmati Miklós könyveit meg, azonképpen az szegény megholt János pap könyveiből is vöttem vala meg.” Az említett János pap Vadász Veronika, a végrendelet publikálója szerint nem más, mint Szegedi Király János, egykori wittenbergi peregrinus, majd Czeglédi Ferenc utóda Ecseden, ő 1599-ben halhatott meg. Báthory a könyvekről írja: „Ezeket én is az ecsedi ekklézsiának hagyom, engedje az teljes szentháromság egy bizony Isten, hogy az én halálom után is ezen keresztyén valás maradjon meg Ecsedben.”¹⁴ Emlékezzünk meg egy harmadik ceglédiről is, Czeglédi

¹³ *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*, Bevezetéssel közreadja VADÁSZ Veronika, Szeged, 2002.

¹⁴ *Uo.*, 93–94.

Jánosról, aki ott született az 1570-es években, tanul Wittenbergben (1589), Heidelbergben (1590), Padovában (1597 és 1600), majd a nagyváradi kollégium rektora. 1603-tól Ecseden telepszik le patrónusa udvarában mint annak udvari papja és orvosa, illetve Báthory Gábor nevelője. Miután Hodászi Lukácsot superintendensnek választják (1604), ecsedi elsőpap lesz, s marad csaknem haláláig, amely 1639-ben következik be.¹⁵ Báthory István végrendelete 1603 februárjában kelt, ugyanazon év márciusában hunyt el egy másik János pap, Monai János ecsedi lelkész, szintén egykori wittenbergi peregrinus.¹⁶ Monai 1600-tól haláláig immár az egész Tiszántúl református püspöke, hivatali ideje alatt háromszor tartottak zsinatot, előbb Tasnádon, majd (Nyír)Bátorban, végül (Ér)Dengelegen. Monait Hodászi Pap Lukács váltja mind az ecsedi lelkészi, mind a tiszántúli püspöki tisztségben. Természetesen ő is, 1580–85 között, Wittenbergben és Heidelbergben tanul, 1585-től Báthori István udvari papja Ecseden, 1596-ban debreceni lelkész és esperes lesz. 1604-ben visszatér Ecsedre, és ugyanebben az évben püspöknek választják a Tiszántúli Egyházkerületben. Báthory halála után, 1607-től újra debreceni lelkész.

Zárásként úgy gondolom, még mindig egyetérthetünk Révész Imrével, miszerint a 16. század végéig a Magyarországon kialakult református irány nem volt „kálvinizmus”,¹⁷ hanem erős eklekticizmus jellemezte, s ennek az eklekticizmusnak a magyarázatát lelkészeink wittenbergi tanulmányaiban találjuk meg. Hadd hozzak egy példát erre. A debreceni magisztrátust és a város polgárait évszázadokon át irányító erkölcsi felfogás gyökerei a reformáció-korabeli Debrecenben vannak, annak megformálásában Méliusznak döntő szerepe lehetett. Többször foglalkozott a Debrecen felemelkedésében oly jelentős szerepet játszó kereskedők közösségével, ennek kapcsán elsősorban a kereskedelem etikájával, igyekezvén teológiai, biblikus alapvetést is adni tevékenységüknek. Ha Méliusz kereskedelemmel kapcsolatos tanításának forrását keressük, hiába fordulunk Kálvin műveihez. Közismert, hogy a pénz „terméketlen” és a kamatszedés istentelen voltának középkori tanításával szakított Kálvin. Úgy vélte, nem lehet bibliai versekkel igazolni a kamat tilalmát, sőt annak a józan ész is ellentmond. Méliusz ugyanakkor, akit hagyományosan „kálvinistának” tartanak, *elítéli a kamatszedést: „ha valaki a derekát is megkéri a pénznek s fölt is kér reája: usora.”*¹⁸ Azt megengedi ő is, hogy azt a pénzt, amit nem az élet fenntartására kap valaki kölcsön, hanem nyereséget is hoz

¹⁵ KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, *Ceglédi S. János receptlevelei a XVII. század elejéről* = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica, szerk. PALLA Ákos, Budapest, 1967, 236–242.

¹⁶ SZABÓ András, *Monai János levele Ecsedi Báthory Istvánhoz* = Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 257–259.

¹⁷ RÉVÉSZ Imre, *Szemponatok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához* = „Tegnap és ma és öröké...” Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből, szerk. VASADY Béla, Debrecen, 1944, 157.

¹⁸ MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter, *Az Arán Tamás hamis és eretnek tevelgesinéc és egyéb sok tevelgesékcnek ... meghamisítási*, Debrecen, 1562, 137. [RMNy 181.]

számára az összeg, úgy adja vissza, hogy a kölcsönadó is részesüljön a haszonból. Ilyen esetben nem kamatnak (*usurának*) nevezi a többletet, hanem középkori terminussal *interestnek*. Egyértelmű párhuzamokat találhatunk Luther és Méliusz kereskedésre és kamatszedésre vonatkozó felfogásában. Elég Luther Nagy Kátéját megnézni, és megtaláljuk a méliuszi elvek és tanítások forrását.¹⁹ Úgy tűnik, a kereskedelemről alkotott véleményét tekintve a debreceni superintendens, Wittenberg neveltje, megmaradt lutheránusnak, nincs semmi köze a kamatszedést határozottan megengedő kálvini tanításhoz.²⁰

Úgy látom tehát, hogy az előbb említett, 16. századi református teológiánkat jellemző eklekticizmus még ha nem egyedül Wittenbergből ered is, de Wittenberg adta azt a táptalajt, ahol kialakulhatott.

¹⁹ A hetedik parancsolatról írja Luther: „Így van ez a vásáron, a közönséges mindennapi adásvételben, ahol egyik a másikat nyíltan csalja hamis áruval, mértékkel, súlylyal, valutával [adulterina moneta]; ügyesen, ritka eszességgel, gyors találékonysággal jár túl a másik eszén, a vételben megcsalja, és gonoszsága szerint gazemberkedik, nyúzó és gyalázatoskodik. Bizony ez a legelterjedtebb foglalkozás és a legnagyobb céh a világon, és ha a világot nézzük s a társadalmi osztályokat, bizony olybá tűnik az egész, mint egy óriási istálló tele nagy tolvajokkal. Ezek az uzsorások ugyan nem útonállóak, nem betörők és titkos tolvajok, kik a készpénzt dézsmálják, ezek a gazok nyíltan mutogatják magukat, nemeseknek címezik őket, tisztos, jámbor polgárok, kik szép külső alatt lopnak és rabolnak.” Az általam használt kiadás: *Doktor Luther Márton Nagy Kátéja*, Sopron, 1930.

²⁰ Még egy filológia érv az ellen, hogy Kálvin tanítása akár a kereskedelemről, akár a kamatról Méliusznál jelentkezhetett volna: Kálvinnak *De usuris* című meghatározó munkája, pontosabban egy kereskedő levelére adott válasza, először 1575-ben jelent meg, Méliusz viszont 1572-ben elhunyt.